

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK BOTH VÁRÁNÁL

Demjén Andrea

Both vára a történeti forrásokban

Both vára Gyergyószentmiklós keleti végében, a Gyilkos-tó felé vezető 12 C főút északi oldalán, a Vároldal nevű hegyen helyezkedik el (1. ábra). A hegygerincet északról a Várpatak, délről pedig a Békény-patak határolja. 1933-ban a vár keleti részén Jézus Szíve tiszteletére fakápolnát építettek.



1. ábra. Both vára elhelyezkedése

Székelyföld számos romokban álló középkori várához hasonlóan Both vára sem fordul elő az oklevelekben vagy az írott forrásokban, első tudományos értékű leírása Orbán Balázs nevéhez fűződik.¹ Leírása alapján a keleti és a nyugati oldalon két „hatalmas zömtorony (donjon)” csatlakozott a kör alakú kerítőfalhoz, nyugatról és keletről pedig árok védte a várat, (négy öl széles, két öl mély, ez megközelítőleg 8 m széles, 4 m mély).² Megfigyelései nélkülözhetetlenek ma is, mivel a barangolásai óta eltelt másfél évszázad alatt a vár állapota még rosszabb lett, kővárra utaló nyom pedig nem maradt.³ Hasonlóan értékes az a mondavilág, amelyet lejegyzett a vár történetéről. Both vára kapcsán két hagyomány maradt fenn: az egyik a várat birtokló Hiripné két zsarnokoskodó fiának bukását, a vár lerombolását írja le,⁴ a másik a vár későbbi „kiigazításáról” tesz említést, amikor, a 17. század végén, a vár a Both család tulajdonaként szerepel. Orbán Balázs a vár pusztulását Losteiner Leonárd történetíró leírása alapján az 1707-es Akton-féle betöréshez köti.⁵ Gyergyó 1706-os feldúlását a kéziratának 445-ös szakaszában írja le tömören Lászlóffi nevű csíkszenttamási plébános kézírata (diáriuma) alapján.⁶ A csíksomlyói ferences kolostor könyvtára kiváló kutatójának és ismerőjének, Muckenhaupt Erzsébetnek a közreműködésével alkalom nyílt tanulmányozni a Losteiner-féle kézirat

¹ Orbán 1869, 109–110.

² nyugati sánctól 100, a keleti belső sánctól 60 lépésnyire, egy köridomu 100 lépés kerülettel bíró belső vár van ... Ezen belső körerőd keleti és nyugati részén két hatalmas zömtorony (donjon) állott, melyek halomra vannak most omolva ... Orbán 1869, 109.

³ Ottjártakor a vár északi kerítőfala egy-két láb (megközelítőleg 0,31–0,62 m) magasan állt.

⁴ Both várat Orbán Balázs magánföldesúri erősségnek vélte.

⁵ Orbán 1869, 110.

⁶ Nem ismerjük a Losteiner által idézett diáriumot.

Gyergyó pusztulására vonatkozó részét, valójában nem történik említés a vár lerombolásáról.⁷ Egy másik emlékiró, Nagyajtai Cserei Mihály is részletesen leírja az Akton–féle betörés eseményeit, valamint Both András legyőzését, de nem említi a vár lerombolását.⁸ Cserei Mihály gondolatait átveszi Endes Miklós is.⁹ A vár lerombolását árnyalja és színesíti a *Gyergyószentmiklós monográfiája* című munkában Garda Dezső.¹⁰

A történelmi mondák, néphagyományok is hordozhatnak magukban valós történeti eseményeket, a probléma főleg ezeknek a keletkezésével van, mivel nagyon nehéz az évszázadok folyamán egymásra rakódott elemeket szétválasztani, [ezért](#) hiteles írott forrás nélkül óvatosan kell ezeket kezelni.



2.ábra. Légifelvétel a Vároldalról (Sófalvi András felvétele)

A vár kutatásának története

1960 nyarán Székely Zoltán és Tarisznyás Márton régészeti kutatásokat végeztek a vár területén: [ekkor](#) készült [el](#) a vár első szintvonalas felmérése is.¹¹ Az ásatási napló¹² leírásai, valamint a gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeum levéltárában talált ásatási alaprajz¹³ szerint a néhány napos kutatás során (1960. június 20. és 25. között zajlottak a feltárások) összesen hat kutatóárkot nyitottak ([3. ábra](#)).¹⁴ Megállapították, hogy az ovális

⁷ Losteiner 1777, 557–558. Köszönettel tartozom Muckenhaupt Erzsébetnek a kézirat tanulmányozásában, és Mordovin Maximnak a latin nyelvű szöveg értelmezésében nyújtott segítségéért és hasznos tanácsaiért.

⁸ Cserei 1852, 389.

⁹ Endes 1994, 174–175.

¹⁰ Garda 2001, 48.

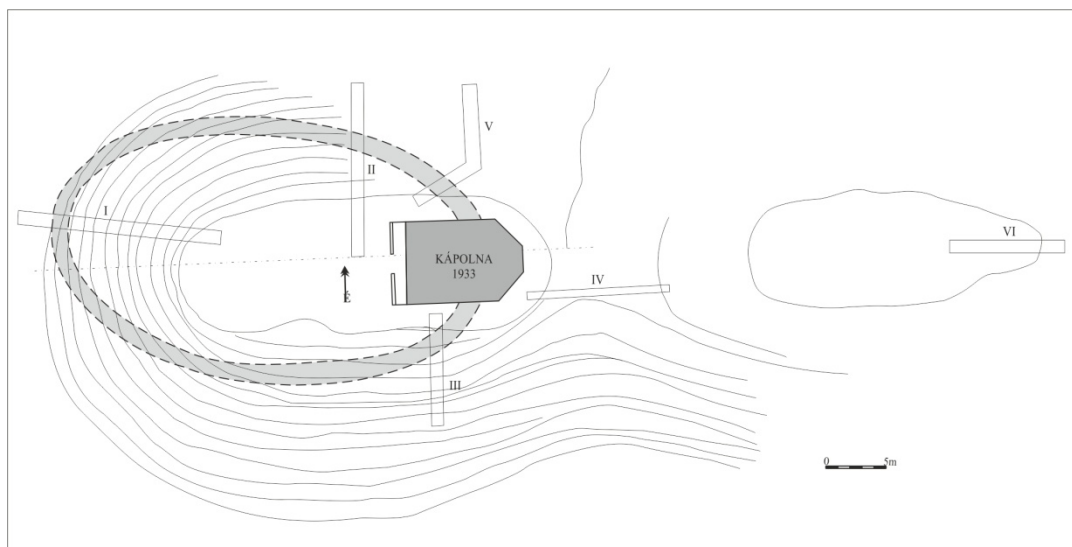
¹¹ Székely 1970, 303. Fig. 7.

¹² Az ásatási naplót Székely Zoltán hagyatékából fia, Székely Zsolt bocsátotta a rendelkezésemre. Önzetlen segítségét ezúton köszönöm.

¹³ A pauszpapírra rajzolt felmérés csak részben egyezik meg a Székely Zoltán által közölt alaprajzzal. Az 1960-as ásatási naplót összevetettük a múzeum levéltárában talált összesítő rajzzal, mely alapján az utóbbi, levéltárban talált felmérés felel meg a valóságnak. TMML D. II.1.; Székely 1970, 303.

¹⁴ Az ásatási naplóban nem szerepel szám szerint a megásott szelvények száma. A kutatóárkok méreteit a múzeum levéltárában levő pauszpapírra rajzolt alaprajz alapján rekonstruáltam, illetve ezeket az adatokat egyeztettem az

alaprájzú, 33×18 m átmérőjű vár területét a nyugati, valamint a keleti részen védőárok keríti, az északi és déli részt meredek szikla határolja, ezért ezen a részen szükségtelen volt az erődítés. A kerítőfal 1,50 m **vastag** volt. Megfigyelték azt, hogy a kerítőfal keleti része az 1933-ban épült fakápolna alatt található, a terepi adottságok alapján a vár bejáratát is ezen az oldalon feltételezték. A kerítőfalon belül a „felszíni felületbontás” során nem találtak belső épültre utaló nyomokat.



3.ábra. A vár 1960. évi felmérése (Székely 1970, 303. Fig. 7., kiegészítve TMML D. II.1 nyomán)

Az alaprajz, illetve a szegényes leletanyag a vár ritka, alkalmi használatára utalt, funkcióját tekintve az ásatók **véleménye** szerint a helyi lakosság számára készült menetsvárként szolgálhatott. Építési idejét a 15–16. századra tették. Az ásatási naplóban lejegyzett, a várat keltező kerámiatöredékeket a Tarisznyás Márton Múzeum régészeti raktárában nem találtam meg. A kutatásról néhány soros tanulmány és jelentés maradt fenn.¹⁵ Tudnunk kell, hogy a korabeli kutatásokra főleg a kis felületű szondázó ásatás volt a jellemző, **amely** általában a falak feltárására irányult. A kor ásatási technikáinak és módszereinek következtében, valamint a vár területéről előkerült szegényes leletanyag alapján az ásatási eredmények értékelése igencsak nehéz volt, melyet jelentősen megnehezített az írott források hiánya. A kutatás nem derített fényt a leletanyag és a falak egymáshoz való viszonyára, ezekről pedig nem készült hiteles dokumentáció.

A kutatások óta eltelt öt évtized során a székelyföldi várakkal foglalkozó kutatók újabb, szakszerű kutatások hiányában Székely Zoltán anyagközlésére hivatkoztak,¹⁶ néhány esetben megkérdőjelezve azt. Benkő Elek az egyszerű falgyűrűből álló ún. *korai* várak csoportjába nem sorolta be a Both várat,¹⁷ más szerzők véleménye alapján a vár az Árpád-korban épült, melyet később menedékvárként is használtak.¹⁸

ásatási napló leírásaival. A szelvények méretei: I: 17x1 m, II: 14x1 m, III: 9x1 m, IV: 11x1 m, V: 6x1 m. A Székely Zoltán által közölt alaprajzon nincs feltüntetve, hogy az V. szelvényt észak felé meghosszabbították 7 m-rel, sem pedig a VI. szelvény (területe: 9x1 m, a szelvény egyáltalán nem tűnik fel a publikált összesítő rajzon, a levéltárban fellelt rajz, valamint az ásatási napló leírása alapján tudunk létezéséről). TMML D. II. 1.

¹⁵ Székely–Tarisznyás 1960.; Székely 1970, 303–304.; Székely 1977, 63.

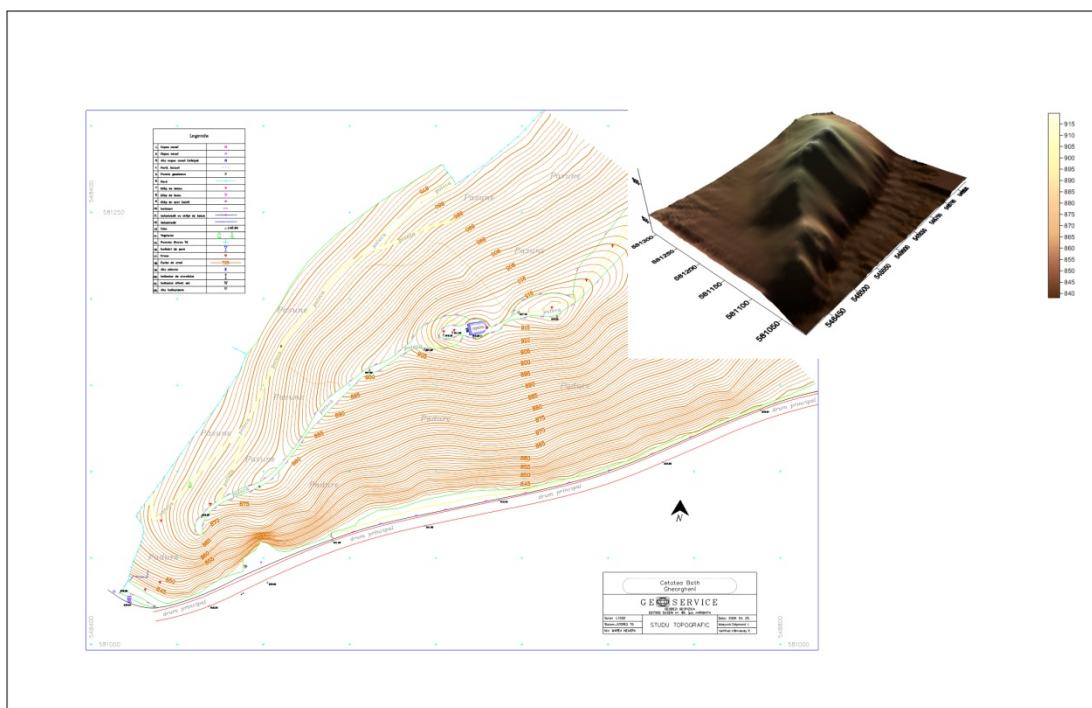
¹⁶ Tarisznyás 1982, 189.; Rusu 2005, 550–551.; Sófalvi 2006, 24.

¹⁷ Benkő 1990, 72.

¹⁸ Karcag–Szabó 2012, 216–217.

Geofizikai kutatások a várban

Az évtizedek során kialakult prekonceptiók és a korábbi kutatások megkérdőjelezése vezetett ahhoz, hogy újabb kutatásokat végezzünk a vár területén. 2009 tavaszán a várhegy részletes geodéziai felmérése (4. ábra)¹⁹ után georadaros kutatásokat végeztünk a helyszínen (a méréseket GSSI talajradarral végezték. Műszer: 270 MHz GSSI antenna és GSSI SIR-3000 adatgyűjtő).²⁰ A módszer lényege, hogy a radarberendezés segítségével szabályos mérési vonalak mentén elektromágneses hullámok jutnak a földbe és a közeg inhomogenitásáról a különféle mélységekben visszaverődő hullámok szolgáltatnak információt. A radarmérési elvek alapján két mérési módszert lehet megkülönböztetni: szelvényező és térképező méréseket. A szelvényező mérés, nevéből adódóan, egyetlen szelvény vagy metszet vertikális síkban való mérését és értelmezését jelenti. A térképező mérésnél is a szelvénymenti módszert használják, de egy adott területet egymással párhuzamos szelvények sokaságával mérnek fel.²¹



4. ábra. A Vároldal geodéziai felmérése és 3D-s terepmodellje (Geoservice Kft. nyomán)

Both vára esetében a terepi adottságok és a területet borító sűrű bozót²² határozta meg a vizsgált felületet. A talajradarral szelvényező méréseket végeztünk, amely részben a korábbi ásatási szelvények helyzetét, a vár kerítőfalát és a belső épület(ek) meglétét volt hivatott felderíteni. A mérési eredményeket ráhelyeztük az 1960-ban készült alaprajzra. Az ásatási szelvények helyzetéről a mérések alapján nem tudtunk meg semmi új információt. Az északkeleti és a

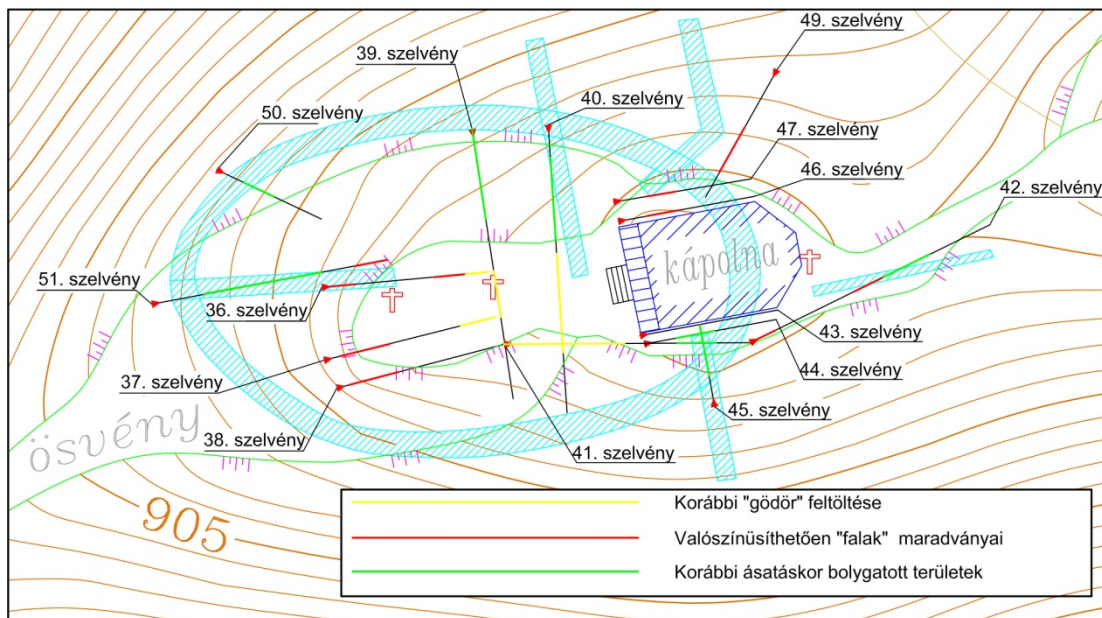
¹⁹ A geodéziai felméréseket a gyergyószentmiklósi Geoservice S.R.L. végezte Zsigmond István és Fülöp Szilámér közreműködésével. A felméréseket Hargita Megye Tanácsa, a Tarisznyás Márton Múzeum és a Pro Múzeum Alapítvány finanszírozta, a várhegyről készült 3D-s terepmodelleket a Communitas Alapítvány támogatta.

²⁰ A georadaros kutatásokat a Geoservice S.R.L. készítette. A helyszín kijelölését e sorok írója irányította, a méréseket Oszkó László geofizikus, Zsigmond István és Körmeny Endre végezték. Zsigmond *et al.* 2009, 2–10.

²¹ Zsigmond *et al.* 2009, 2.

²² A geofizikai munkálatokat megelőzően a vár területéről múzeumi kollégáim, Portik-Bakai Dezső és Sándor Lehel segítségével részben kivágtuk a bozótot, de a fák, valamint a bokrok csonkjai így is nehezítették a mérések végzését. Kollégáim segítségét ezúton is köszönöm!

délkeleti részen a kerítőfal helyzete teljesen más képet mutatott, mint ahogyan az 1960-as ásatási összesítő rajzon feltüntették. A legizgalmasabb dolgot a sziklafelszín nyugati peremén jelentkező falak jelentették, melyek egy torony létét jelezték (5. ábra). A georadaros kutatások által kimutatott torony létét, valamint a kerítőfal pontos helyzetét a 2009–2010., 2012–2013., 2016. évi hitelesítő régészeti kutatások igazolták.

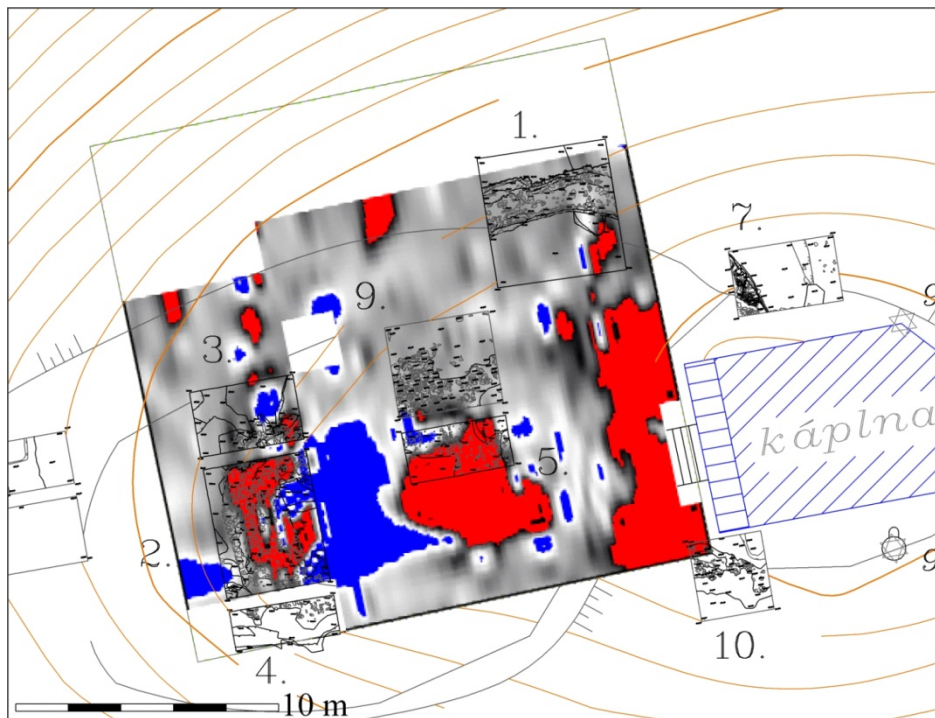


5. ábra. A georadaros kutatások eredménye (Zsigmond *et al.* 2009 nyomán)

2013 augusztusában újabb geofizikai kutatásokat végeztünk a vár területén, amelynek célja a kerítőfal nyomvonalának tisztázása volt egy másik roncsolásmentes módszerrel. A kutatás során arra kerestünk választ, hogy ez a módszer mennyire hasznosítható a lelőhely feltérképezésében. A mérések során egy Bartington Grad 601-2 típusú magnetométert használtunk. A módszer lényege a Föld mágneses terének pontos mérésén alapszik. A mérés során elektromágneses jelek jutnak a talajba és jelzik azokat az anomáliákat, amelyek az adott területre jellemző átlagos mágneses térerősséghez képest tapasztalhatók.

A kápolna környezetében levő fémek (a tetőcsere során ledobált zsindegy vasszögei, valamint a közelben levő vaskeresztek) jelentősen megzavarták a méréseket, amelyek befolyásolták ennek eredményeit is.²³ A mérési eredményeket összevetve a régészeti feltárás során nyert alaprajzzal láthatjuk azt, hogy ezek között semmiféle kapcsolat nincs (6. ábra).

²³ Ștefan 2013.



6. ábra. A geomágneses kutatások eredménye (Ştefan 2013 nyomán)

A 2009–2010., 2012–2013., 2016. évi régészeti kutatás eredményei²⁴

Az öt ásatási évad során 14 régészeti szelvényben kutattunk a várhegyen. A feltárás céltudatosan főleg a kerítőfal, valamint a sziklafelszín nyugati peremén elhelyezkedő torony feltárására és keltezésére irányult.

A régészeti kutatást 2009-ben a vár északi kerítőfalának a feltárásával kezdtük. Az 5×5 m kiterjedésű szelvényt a korábbi ásatás 1960/II. számú kutatóárkára nyitottuk rá (7. ábra/1). A nagyobb méretű szelvény kitűzését a korábban már feltárt felületek kiesése, valamint a kerítőfal és közvetlen környezetének nagyobb felszínen való feltárása indokolta. Munkánkat jelentős mértékben nehezítette a bozótos környezet és a fák gyökérzete. A felső humuszréteg és avar eltávolítása után előbukkant az 1960-ban megtalált kerítőfal síkja. A felső, gyökeres, köves humuszréteg eltávolítása során, a kerítőfalon belül, 1944-ből származó töltényhüvelyek kerültek elő.

A kutatás során a szelvény teljes hosszában feltártuk az 1,80–2,20 m széles, a külső (a külső falsíknál egyetlen in situ kő jelölte egykori síkját) és belső falsíkjain tört vagy kissé megmunkált kristályos palából kiképzett, fehéresszürke, aprókavicsos, homokos, téglamorzsalékos, keménykötésű, mészhabarcba rakott falat (11. ábra/2). A belső falsíkot élére állított nagyméretű kristályos palatömbökből képezték ki, a külső és belső falsík között szintenként rakott kősorokat rétegenként leöntötték kötőanyaggal. A belső falsík felmenő szakaszának mindössze a legalsó kősora maradt meg 0,50 m magasságban, a külső falsík a rétegesen rakott belső falmag egy részével lecsúszott az északi oldalon. A belső falsík déli oldalán megfigyelhető volt a 0,20 m széles alapozás falkiugrásának vonala. A belső falsík délkeleti részén, közvetlenül a falalapozás vonalánál, egy kincskeresőgödör mélyült a sárga, kavicsos, sziklamálladékos altalajba. Betöltésében másodlagos helyzetben néhány jellegtelen

²⁴ Gogáltan *et al.* 2010, 65.; Gogáltan *et al.* 2011, 38–39.; Demjén 2012, 149–168.; Demjén 2013, 8–10.; Gogáltan *et al.* 2013, 55–56.; Gogáltan *et al.* 2014a, 53–54., Demjén 2015, 76–87.; Demjén, Gogáltan 2015, 376–385. A régészeti kutatásokat Hargita Megye Tanácsa támogatta a *Régészeti kutatások Hargita megyében* program keretében. A vár elméleti rekonstrukciója Gyöngyössy János munkája, hozzájárulását ezúton is köszönjük!

kerámiatöredéket és állatcsontokat találtunk, a benne lévő szemét alapján a gödröt a 1990-es években ásták. A szelvény északi részében, a kerítőfalon kívül megfigyeltük az 1960/II. számú kutatóárok keleti szélét.



7. ábra. 1. A kerítőfal északi fala (1/2009 szelvény); 2. A kerítőfal északkeleti külső falsíkja (7/2010 szelvény)

A kápolna északi oldalánál a kerítőfalnak csak a keleti, külső falsíkját tártuk fel (7. ábra/2), melynek a felmenő falazata 0,80 m magasan állt (7/2010 szelvény).

A plató északi oldalánál, a 12/2013 szelvény északi sarkában egy habarcsnyomos alapozási árkot figyeltünk meg, benne egy gyenge habarcsú falmaradvánnyal (?) (8. ábra/1). A feltárt felület nem tette lehetővé, hogy meghatározzuk ennek szélességét, valamint azt, hogy milyen viszonyban van az 1/2009 szelvényben kutatott kerítőfállal. Ennek következtében 2016-ban újabb szelvényt (13/2016) nyitottunk az 1/2009 és a 12/2013 szelvények közé, a torony északkeleti sarkánál. A 13/2016 szelvényben a toronyból leomlott köves, habarcsos omladék eltávolítása után az északkeleti sarokban 1 m hosszúságban kirajzolódott a kerítőfal alapozása, amely a nyugati részen hirtelen megszakadt (8. ábra/2). A szelvény nyugati részén továbbá megfigyeltünk egy 2,20 m széles, 1,80 m hosszú habarcslenyomatos sávot, amely feltehetően a kerítőfal kiszedett maradványa lehetett (11. ábra/3). A dolog érdekessége, hogy a falcsont és a habarcslenyomat között megfigyeltünk egy 1,50 széles üres sávot, ahol az altalaj jelentkezett (a mélységadatok alapján, a habarcslenyomatos sáv és az altalaj között 0,20 m-es szintkülönbség jelentkezett, valószínűleg ezen a részen is falkiszedésről lehet szó).



8. ábra. 1. A torony északi fala (12/2013 szelvény); 2. A kerítőfal részlete a 13/2016 szelvényben (fotó: Laczkó Nándor).

A torony tövében, a nyugati részen két felületet nyitottunk (6/2010 és 11/2012 szelvények), amelyben a legnagyobb meglepetésünkre nem került elő a Székely Zoltán és Tarisznyás Márton által feltüntetett kerítőfal. A felső humuszréteg eltávolítása után, a felületet a toronyból leomlott köves, sok habarcsot tartalmazó omladék töltötte ki. Jól látható volt, hogy helyenként a habarcsos kövek felgyűltek, egyfajta torlaszt képezve, amely összekeveredett a torony falaiból kihulló vagy az eső által kimosott habarcsrögökkel és földdel. 1960-ban az ásatók valószínűleg a felgyűlt habarcsos, köves omladékot vélték a kerítőfal maradványának. A kutatási felület azért is bizonyult szerencsésnek, mert a szelvény keleti végében, közvetlenül a torony tövében, az omladék alatt egy szürkésbarna, enyhén köves, faszenes rétegben állatcsontot, egy vasborotvát és a 13. század második felére keltezhető kerámiát találtunk. A torony tövébe kidobált szemét annak építésére és időszakos használatára utalhat. A kultúrrétegből származó egyik állatcsont szénizotópos vizsgálata 1245 (93,7%) – 1281 évek közé keltezte azt.²⁵

A déli oldalon a kerítőfal alapozásának csak részletei maradtak meg a sziklafelszín peremén, a felmenő falak teljes mértékben elpusztultak (10/2012 szelvény). A falmaradványok alapján nem tudtuk meghatározni annak irányát, remélhetőleg a további kutatások tisztázni fogják a déli kerítőfal helyzetét is. A feltárt felületen nem találtunk járósintre utaló nyomokat, a kerítőfal környezetéből nem került elő leletanyag, amely alapján ennek építési idejét meghatározhatnánk volna.

A kerítőfal kutatása mellett nagy hangsúlyt fektettünk a torony feltárására (2–5, 9/2009 és 12/2013 szelvények). A plató nyugati peremén a gyeptakaró eltávolítása után, kirajzolódott a torony fala (2–4/2009 szelvények; 11. ábra/1). A falak megléte igazolta mind Orbán Balázs leírását a nyugati toronyról, mind a talajradaros kutatások eredményét is. A torony falazata habarcsában és szerkezetében is különbözött a kerítőfalétól. A falakat a csupasz sziklafelszínre rakták, ezek mérete és szerkezeti kiképzése a terepi adottságokhoz igazodott. A torony nyugati falának belső síkját megmunkált, külső síkját alaktalan kristályos palából rakták, a falsíkok közötti felületet kis- és közepes méretű kövekkel töltötték ki; a fal szélessége 2,20–2,55 m között váltakozott (9. ábra/2). Az északi fal külső síkját nagyméretű alaktalan kötömbökből építették (csak néhány kő maradt eredeti helyén), belső falsíkja nem volt ennyire markánsan kiképezve. A torony északnyugati sarka (3/2009 szelvény) lecsúszott, csak a sziklafelszínre tapadt habarcsfoltok jelölték egykori nyomát (9. ábra/1). A fal szélessége itt 2,30–2,50 m között váltakozott. A déli falat a szikla pereméig rakták (a sziklafelszín széle jelöli a toronyfal külső síkját, 4/2009 szelvény), a sziklán a habarcsmaradványok és néhány kő jelölte egykori létét, a fal szélessége ezen az oldalon megközelítőleg 1,50–1,96 m lehetett. A plató közepén a sziklafelszínen megmaradt habarcsnyomok és a falat alkotó kisebb kövek viszonylag jól kirajzolták az északi fal belső vonalát. A külső falsík feltárása során derült ki, hogy az északkeleti sarkot egy 3,50 m széles támpillérrel támasztották meg (9/2009 és 12/2013 szelvények), amely együtt épült az északi fallal (9. ábra/4).

A keleti részen a fal csak néhány kősorból állt (9. ábra/3). Az általunk 2009-ban fálnak vélt szakasz gyakorlatilag a torony habarcsos, köves omladéka volt. A torony északkeleti sarkánál, az omladék tisztítása során III. Zsigmond lengyel király (1587–1632) 1624-es érméje került elő, mely bizonyossá teszi, hogy a torony valamikor a 17. század elején pusztulhatott el (vagy bonthatták el), de ugyanakkor felvetődik az a kérdés is, hogy miért nem szerepel a 16–17. századi írott forrásokban? Az omladék eltávolítása után feltártuk az északkeleti fal építési

²⁵ A 6. szelvényből (6/2010: DeA-4875; I/974/4) származó állatcsont szénizotópos vizsgálatát a Magyar Tudományos Akadémia Atomkutató Intézetében, a Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriumban – Isotoptech Zrt, Debrecenben végezték. Köszönöm dr. Molnár Mihálynak a közreműködését és segítségét!

szintjének a habarcskifolyását. A habarcskifolyásból gyűjtött egyik állatcsont szénizotópos vizsgálata azt az 1270 (92,1%) – 1300 évek közé keltezte.²⁶



9. ábra. 1. A torony északnyugati sarka; 2. A torony nyugati fala; 3. A torony keleti fala; 4. A torony északkeleti sarka a támpillérrel.

A helyszíni megfigyeléseink szerint a 8,75×8 m-es (belső alapterülete: 6,70 × 3,80 m) alapterületű toronyot az alapkőzetre rakták, alkalmazkodva a terepi adottságokhoz (10. ábra). Bejárata feltehetően a keleti oldalról az első emeletről nyílhatott. A torony keleti és északi részét övező kerítőfalat, habarcsa és eltérő építési technikája alapján, nem egyszerre építhették, leletanyag hiányában ennek építési idejét nem tudtuk pontosan meghatározni. Kérdéses maradt a kerítőfalnak a toronnyal való kapcsolata is (13. ábra).

A torony tövében talált, az Árpád-kor végére keltezhető leletek (borotva és kerámia), a rétegtani megfigyelések alapján, még a vár életében kerültek mostani helyükre. A felszínre került szegényes leletanyag: 54 darab állatcsont (fajra pontosan 34-ot lehetett meghatározni, a részletek alább, Tugya Beáta tanulmányában olvashatóak)²⁷ és 42 darab kerámiatöredék (ebből csak 12 darab volt értékelhető) nagyon csekély, ha a feltárt felület nagyságát vesszük figyelembe (186 m²). A csekély leletanyag, a járószint hiánya (az erózió miatt nem volt megfogható) a vár alkalmi használatára utalnak. A kerámiaanyagban az Árpád-kor végére jellemző edényformákat és díszítéseket találunk. A talált premtöredékekre jellemző az

²⁶ A 9. szelvényből (9/2013: DeA-4874; I/974/3) származó állatcsont szénizotópos vizsgálatát a Magyar Tudományos Akadémia Atomkutató Intézetében, a Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriumban – Isotoptech Zrt, Debrecenben végezték. A minta elemzését Hargita Megye Tanácsa támogatta a *Régészeti kutatások Hargita megyében (2014)* program keretében.

²⁷ A leletanyagban a háziállatok abszolút főlénye látható, a vadászat szerepe minimális, csak egy gímszarvas csontja alapján igazolható. Az előkerült kis mennyiségű csontanyag arra utal, hogy csak ritkán használhatták a várat, a fogyasztásra szánt húsmennyiséget a vár lakói magukkal vitték, a helyszínre vitették. Ezért sem meglepő, hogy a jó minőségű és nagyobb mennyiségű húst tartalmazó csontok vannak többségben. Lásd: Tugya 2016.

egyszerű kihajló, levágott vagy a tölcséres, lekerekített forma. Az oldaltöredékeken megtalálható a sűrűn bekarcolt, vízszintes vonaldísz, valamint a különböző elrendezésű bekarcolt hullámvonalköteg-díszítés (11. ábra/1–3, 10). A Gyergyói-medencében a leletek egyelőre párhuzam nélküliek, székelyföldi környezetben viszont számos analógiát találunk rájuk.²⁸ Az ásatási megfigyelések és a szénizotópos (¹⁴C) vizsgálatok alapján – szemben a késő középkori keltezéssel – a vár tornya legkésőbb a 13. század végére felépült.

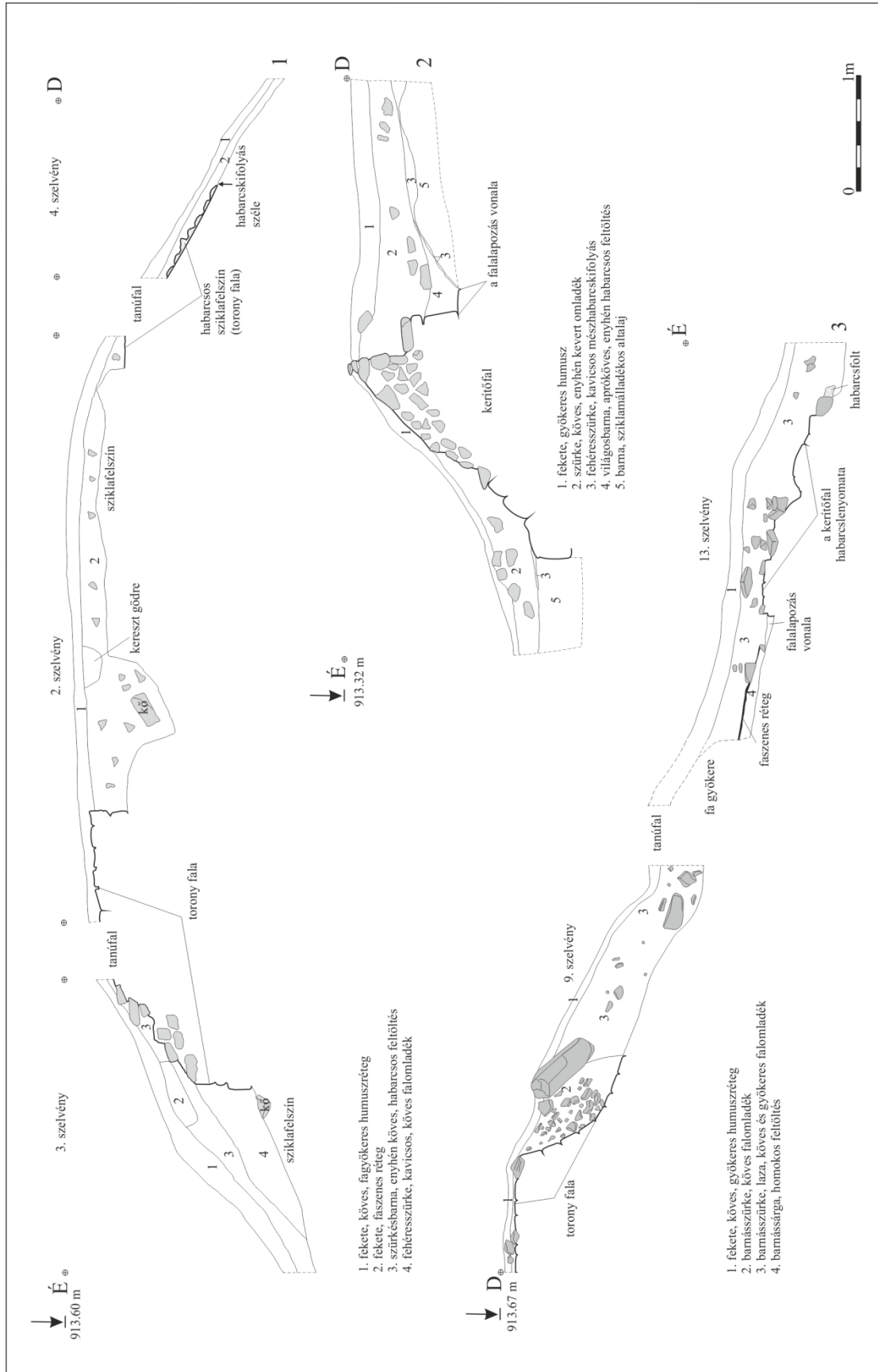


10. ábra. A torony alaprajza

²⁸ Benkő 1992, 170–171, 33. tábla.; Botár 1999, 247–272.



11. ábra. 1–6, 9–12. Kerámiatöredékek; 7. Borotva; 8. Pénzérme



12. ábra. 1. A 2, 3 és 4. szelvény keleti metszete; 2. Az 1. szelvény keleti metszete; 3. A 9 és 13. szelvény nyugati metszete

Both vára legközelebbi párhuzamai, tipológiai osztályozás alapján, székelyföldi környezetben a négyszögletes tornyú kézdialmás Álmos vára,²⁹ Felsőköhér – Vityal vára, a sepsibükszádi Vápavár³⁰ és Alsórákos – Mihály vára.

Az új ásatási és szénizotópos vizsgálatok eredményei lehetővé teszik, hogy feltevéseket és válaszokat fogalmazzunk meg az erősség építésének és funkciójának kérdésében. Székelyföldi magánföldesúri várakkal egyre gyakrabban számol a kutatás, habár építőik kilétére, valamint a várak területének birtokjogi hovatartozására nincsen adat.³¹

Újabban Sófalvi András a székelyföldi várak formai jegyei, valamint leletanyaga alapján kísérelt meg egy vártipológiát felállítani.³² A gyergyószentmiklósi Both várát a kis alapterületű, toronyépületből és külső védelmi vonalból álló magánvárak csoportjába sorolta.³³ Jellegét, formáját és elhelyezkedését tekintve kézenfekvőnek tűnik, hogy a várat egy tehetősebb főember magánvárának tekintsük. A feltehetően többszintes torony szükség esetén megfelelő védelmet biztosított. A vár szórványos leletanyaga arra utal, hogy alapvetően ritkán volt használatban, nemesi lakójának állandó rezidenciája feltehetően a település belterületén lehetett.³⁴ A vár építési idejét (a két építési periódus pontosabb korszakolását) és pusztulását az elkövetkező évek kutatásai tovább finomíthatják.

²⁹ Székely 1980, 39–43.; Sófalvi 2011, 241–249.; Bordi 2012, 130–132.; Karcag – Szabó 2012, 252–253.

³⁰ Székely 1977, 61.; Benkő 1990, 71.; Rusu 2005, 192, 504.; Bordi 2012, 122–123.

³¹ Rusu 2005, 412–419.; Benkő 2009, 230–231.; Benkő 2010, 239.; Sófalvi 2011, 241–249.; Benkő 2016, 208–211.

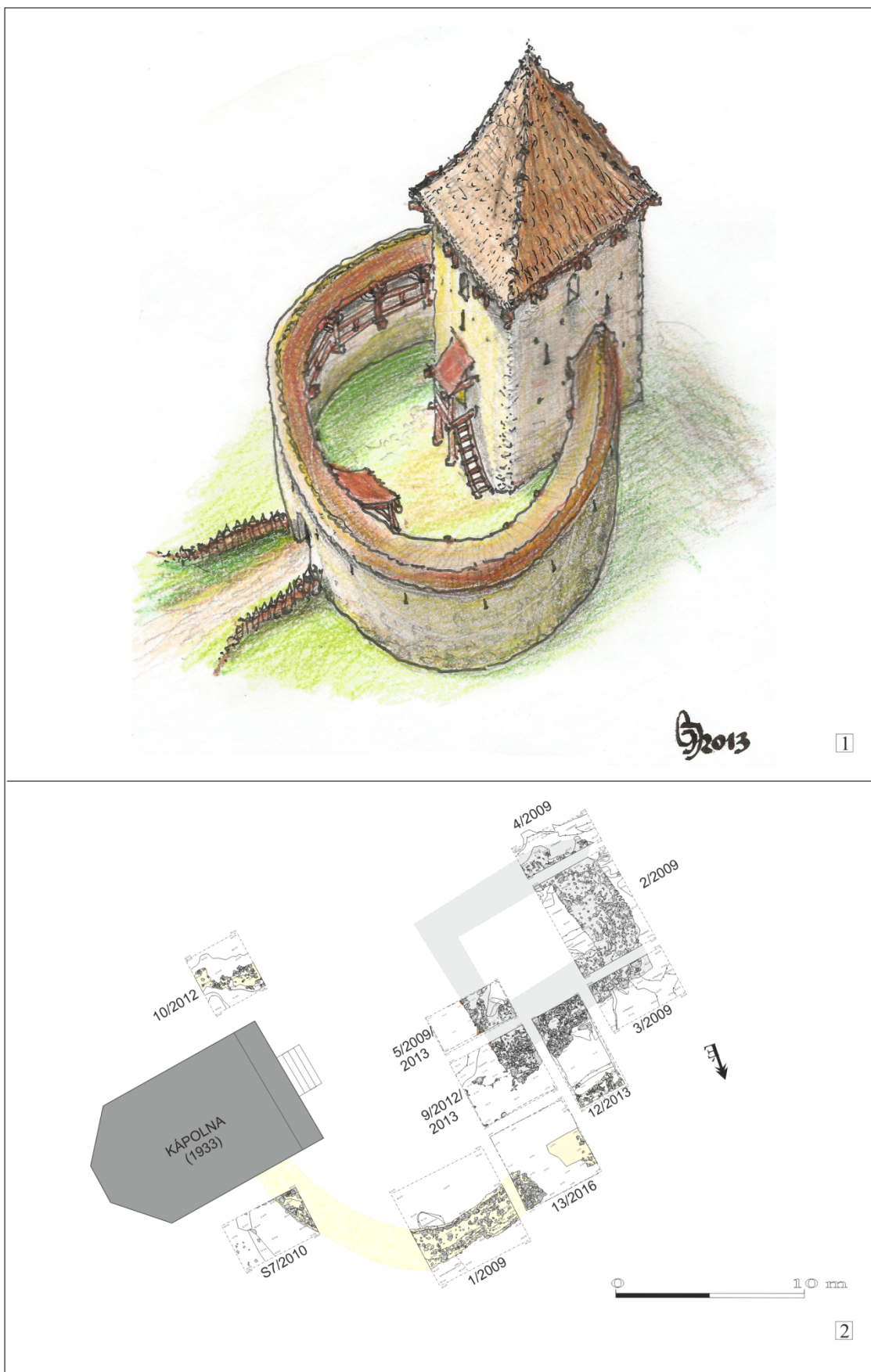
³² Sófalvi 2011, 243–249.

³³ Sófalvi 2011, 247.

³⁴ Benkő–Székely 2008, 36.; Benkő 2009, 232.; Benkő 2010, 239.



13. ábra. Az ásások összesítő alaprajza



14. ábra. 1. A vár elméleti rekonstrukciója (grafika: Gyöngyössy János); 2. Az ásatások összesítő alaprajza

Cercetări arheologice la Cetatea Both

(Rezumat)

Cetatea Both se află amplasată în partea estică a orașului Gheorgheni, pe platoul Dealului Cetății (ung. Vároldal), aflat în imediata apropiere a drumului național (DN 12C) spre Lacu Roșu. Pe partea estică a cetății a fost construită în 1933 o capelă cu hramul *Inima lui Hristos*.

Asemănător altor cetăți medievale din Secuime, nici Cetatea Both nu apare în documente sau în izvoarele scrise medievale sau premoderne. Prima descriere de valoare științifică a fost făcută de Balázs Orbán. După descrierea sa, pe partea estică și vestică a promontoriului, ar fi existat două turnuri mari legate cu o incintă rotundă, care la mijlocul sec. al XIX-lea erau deja în ruină. De asemenea, mai sunt pomenite două șanțuri de apărare pe partea estică și unul pe partea vestică a cetății (lățime de patru stânjani și adâncime de doi stânjani (aproximativ 8 m lățime și 4 m adâncime). Pe baza unor informații oferite de Leonárd Losteiner, Orbán mai menționează că distrugerea cetății s-ar fi datorat invaziei generalului austriac Acton în 1707, în contextul războiului curuț. Manuscrisul lui Losteiner nu oferă însă date cu privire la distrugerea cetății Both. Un alt cronicar renumit al vremii, Mihály Cserei, relatează invazia generalului Acton și nimicirea lui András Both, dar nu pomeneste distrugerea cetății.

În anul 1960, Zoltán Székely (directorul și arheologul de atunci al muzeului din Sfântu Gheorghe) și Márton Tarisznyás (directorul de atunci al muzeului din Gheorgheni) au efectuat o primă săpătură arheologică în cetate. S-a constatat că cetatea a avut o formă elipsoidală cu dimensiunile de 33×18 m, cu axa est-vest. Partea vestică și estică era înconjurată cu un șanț de apărare, iar pe partea sudică și nordică, din cauza stâncilor abrupt, nu a fost necesară fortificarea. Zidul de incintă a fost construit din piatră de râu, legat cu var stins, având o grosime de 1,50 m. S-a observat că zidul de incintă, în partea estică, se află sub capela de lemn construită în anul 1933. După forma terenului, s-a presupus că tot aici se afla și intrarea în cetate. În interiorul incintei, în cursul cercetărilor de teren, nu s-au găsit urme de clădiri. Planul cetății și materialului arheologic sporadic indică folosirea ocazională a cetății. După părerea lui Z. Székely și M. Tarisznyás, fortificația a funcționat ca un loc de refugiu în caz de pericol pentru populația din zonă. Cetatea a fost datată la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea.

Începând cu vara anului 2009 s-au întreprins noi săpături pe platoul Dealului Cetății. Cercetările au fost precedate de realizarea ridicării topografice și reprezentarea 3D a dealului, fotografii aeriene și investigații georadar. Săpăturile arheologice au fost completate de măsurători magnetometrice, datarea C14 a monumentului și efectuarea de analize arheozoologice.

Scopul cercetării georadar a fost identificarea sondajelor mai vechi din anii '60 ai secolului trecut, localizarea exactă a zidului de incintă și identificarea unor eventuale construcții interioare. Terenul abrupt și acoperit cu vegetație deasă a limitat suprafața unde s-au putut efectua măsurători. Metoda folosită în acest caz a fost cea cu secțiuni măsurate de-a lungul segmentului și interpretarea unui singur segment. Rezultatele măsurătorilor georadar au fost suprapuse peste planul săpăturii din anul 1960. Despre situația sondajelor vechi nu am aflat prea multe lucruri. În partea nord-estică și sud-estică, situația zidului de incintă era total diferită față de planul săpăturii din anii '60 ai secolului trecut. Analizând rezultatele cercetării georadar și comparându-le cu planul săpăturii din anul 1960, ne-am dat seama că pe marginea vestică a platoului sunt zidurile unei turn. Această supoziție a fost verificată prin săpăturile arheologice din anii 2009–2010, 2012–2013 și 2016, care au scos la iveală zidul de incintă și turnul cetății. În august 2013 au fost derulate investigații magnetometrice pe o arie restrânsă, în scopul evaluării răspunsului sitului arheologic la această metodă de exploatare geofizică. Semnalul magnetic a fost intens perturbat de numeroase surse de origine antropică modernă, în special structuri ce conțin metale de mari dimensiuni. Datele înregistrate în imediata apropiere a clădirii

existente pe micul platou nu au putut fi utilizate. Din compararea înregistrărilor arheologice cu rezultatul investigațiilor magnetometrice preliminare executate la Cetatea Both, se observă că nu există o corespondență directă între poziția anomaliilor magnetice și poziția principalelor structuri arheologice.

În cursul cercetărilor arheologice (2009–2010, 2012–2013, 2016) au fost deschise 14 secțiuni. Săpăturile arheologice au scos la iveală turnul și incinta cetății. În urma săpăturilor s-a modificat o bună parte din concluziile formulate anterior. Zidul de incintă a fost construit la exterior și interior din blocuri mari de micașist prelucrate, iar la interior, sub forma unui „emplecton”, au fost folosite micașisturi zdrobite, legate cu un mortar dur de culoare albcașiu, compus din pietriș amestecat cu var stins și cu puțină cărămidă. Zidul a fost construit pe staturi: peste un șir de piatră a fost turnat mortar, iar după mortar s-a pus un alt nivel de pietre. Zidul are o grosime de 1,94–2,20 m. A fost dezvelită o mare parte din zidul turnului. Acesta a fost amplasat direct pe stâncă, urmând înclinația și denivelările acesteia (latura exterioară a zidului sudic a fost construită exact pe marginea stâncii). Dimensiunile interioare ale turnului sunt de 6,70 x 3,80 m, cele exterioare de 8,75 x 8 m. Intrarea era probabil pe partea estică. Incinta rotundă, care înconjură pe partea estică și nordică turnul, după compoziția mortarului și tehnica de construire, a fost ridicată în etape diferite. În lipsa materialului arheologic, ea nu a putut fi însă datată. Încă nu știm care este legătura dintre turn și incintă. În S3/2009, S4/2009, S9/2013 și S12/2013 nu am găsit dovezi legate de închiderea incintei în colțul nord-vestic, nord-estic sau sud-vestic al turnului. Din punct de vedere strategic era inutilă construirea unei astfel de incinte, turnul fiind suficient pentru apărare.

Pe baza observațiilor stratigrafice, materialul arheologic datat la sfârșitul secolului al XIII-lea și descoperit la poalele turnului, a ajuns acolo în timpul funcționării acestuia. În secțiunile cercetate, de unde a ieșit la iveală foarte puțin material arheologic (fragmente ceramice, oase de animale, o monedă și un brici din fier), nu am reușit să surprindem nivelul de călcare al cetății (dispărut foarte probabil din cauza eroziunii). Cantitatea redusă de material arheologic și lipsa nivelului de călcare indică faptul că cetatea a fost folosită doar ocazional. Pe baza materialelor arheologice descoperite în campaniile anilor 2010, 2012 și 2013, precum și a celor două probe AMS, am ajuns la concluzia că turnul a fost ridicat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Pe baza monedei din 1624 el a fost demolat la începutul secolului al XVII-lea.

Cele mai apropiate analogii pentru Cetatea Both le găsim în Secuime la cetatea Álmos vára/Almásvár de la Mereni (ung: Kézdiálmás, jud. Covasna) și Vápavár de la Bixad (ung: Sepsibükszád, jud. Covasna).

Noile cercetări permit lămurirea problemelor legate de construirea și funcționalitatea Cetății Both. În ultima vreme se discută tot mai des despre cetățile ridicate de elitele secuiești, cu toate că nu se cunoaște nici identitatea fondatorilor, nici raporturile de proprietate. András Sófalvi, pe baza formei și a materialului arheologic descoperit în cetățile din Secuime, a încercat să stabilească o tipologie a acestora. Cetatea Both de la Gheorgheni a fost pusă în categoria cetăților mici, care au un turn și o incintă fortificată. După caracteristici, formă și amplasare putem afirma că cetatea a fost domeniul privat al unui nobil. Turnul probabil a avut mai multe etaje, care în timp de nevoie a fost suficient pentru apărarea proprietarului și a familiei sale. Materialul arheologic sporadic din cetate ne sugerează faptul că ea a fost folosită rar, rezidența permanentă a posesorului său fiind probabil în așezarea Gheorgheni.

Lista ilustrațiilor:

fig. 1. Amplasarea Cetății–Both

fig. 2. Fotografie aeriană a Dealul Cetății (András Sófalvi)

fig. 3. Planul cetății din anul 1960 (după Székely 1970, 303. Fig. 7., completată după TMML D. II.1)

fig. 4. Ridicarea topografică a Dealului Cetății și modelul 3D (după Geoservice Kft.)

fig. 5. Rezultatele cercetării georadar (după Zsigmond *et al.* 2009)

fig. 6. Rezultatele cercetării geomagnetice (după Ștefan 2013)

fig. 7. 1. Zidul nordic al incintei (secțiunea 1/2009); 2. Elevația nord-vestică exterioară a incintei (secțiunea 7/2010).

fig. 8. 1. Zidul nordic al turnului (secțiunea 12/2013); 2. Detaliu cu incintă în secțiunea 13/2016 (fotografie: Laczkó Nándor).

fig. 9. 1. Colțul nord-vestic al turnului; 2. Zidul vestic al turnului; 3. Zidul estic al turnului; 4. Colțul nord-estic al turnului cu contrafort.

fig. 10. Planul general al turnului

fig. 11. 1-6, 9-12: Fragmente ceramice; 7. Brici din fier; 8. Monedă

fig. 12. Profilul estic al secțiunii 2/2009, 3/2009 și 4/2009; 2. Profilul estic al secțiunii 1/2009; 3. Profilul vestic al secțiunii 9/2013 și 13/2016

fig. 13. Planul general al săpăturii

fig. 14. 1. Reconstrucția cetății (grafică: Gyöngyössi János); 2. Planul general al săpăturii

(Abstract)

The fortification at Both is located in the eastern part of the city of Gheorgheni, on the Plateau called *Dealul Cetății* (Hung.: Vároldal). It is close to the national road (DN 12C) towards Lacu Roșu. In 1933, a chapel dedicated to the *Heart of Christ* was built on the eastern part of the fortification.

As in the case of other medieval fortifications from the Szeklers' Land, the Both fortification was not mentioned in medieval or early modern written sources. The first description of scientific value was written by Balázs Orbán. According to him, on the eastern and western part of the promontory, there were two towers connected by a round precinct. By the middle of the nineteenth century, the structure was already in ruin. Orbán also mentioned the existence of two defensive ditches on the eastern side, and one on the western side of the fortification (four fathoms wide and two fathoms deep – about 8 m wide and 4 m deep). Based on information provided by Leonárd Losteiner, Orbán also mentioned that the destruction of the fortification had been caused by the invasion of the Austrian general Acton in 1707 during the Kuruc War. Losteiner's manuscript provides no data on the destruction of the fortification of Both. Another renowned chronicler of the period, Mihály Cserei, describes General Acton's invasion and the downfall of András Both, but does not mention the destruction of the fortification.

In 1960, Zoltán Székely (director and archaeologist of the museum in Sfântu Gheorghe at the time) and Márton Tarisznyás (director of the museum in Gheorgheni at the time) began the first archaeological excavation inside the fortification. It has been noted that the fortification was ellipsoidal in shape, measuring 33 × 18 m, with the axis oriented east-west. Its western and eastern parts were surrounded by a defensive ditch, while the southern and northern sides required no fortifications, due to the steep rocks. Measuring 1,50 m in width, the precinct wall was built of river rocks and slaked lime. On the eastern side of the precinct wall, a wooden chapel was built in 1933. The shape of the hill suggests that the fortification entrance was also located there. No traces of dwellings have been found inside the precinct during the field researches. The fortification's ground plan and the poor archaeological material suggest that it was only occasionally used. According to Z. Székely and M. Tarisznyás, the fortification served as a refuge for the local population in times of danger. The fortification has been dated to the end of the fifteenth and the beginning of the sixteenth century.

New excavations were performed on the plateau of *Dealul Cetății*, beginning with the summer of 2009. The archaeological researches were preceded by a topographic survey and a 3D representation of the hill, aerial photographs and georadar investigations. The archaeological excavations were completed by magnetometric measurements, C14 dating of the monuments, and archaeozoological analyses.

The aim of the georadar research was to identify the older test trenches conducted in the 1960s, to accurately locate the precinct wall, and to identify possible inner buildings. The abrupt terrain, covered with thick vegetation, has limited the area where measurements were possible. The method employed in this case was to use sections measured along the segment and to interpret a single segment. The results of the georadar measurements have been overlapped on the ground plan of the 1960 excavation. We were unable to find much about the old test trenches. In the north-eastern and south-eastern parts, the situation of the precinct wall was totally different than that shown on the ground plan from 1960. After comparing these results, we realized that the towers' walls were located on the western margin of the plateau. This supposition was verified by archaeological excavations made in 2009–2010, 2012–2013 and 2016. These revealed the location of the fortification's precinct wall and tower.

Magnetometric analysis were organized in August 2013, on a restricted area, in order to evaluate the way in which the archaeological site could be researched with the help of geophysical investigations. The magnetic signal was intensely disturbed by numerous modern

objects and especially by structures containing large-size metal pieces. The data recorded in the proximity of the building on the small plateau could not be used. By comparing the archaeological discoveries and the results of the preliminary magnetometric investigations in the fortification at Both, one notices the lack of direct correspondences between the position of the magnetic anomalies and the position of the main archaeological structures.

14 sections were opened during the archaeological researches (2009–2010, 2012–2013, 2016). The archaeological excavations have revealed the fortification's tower and precinct. A significant part of the previously formulated conclusions have changed after the excavations. The precinct wall was built on the outside and on the inside with large processed mica-schist blocks, whereas the filling was made of crushed mica-schist, slaked lime and a few bricks. The wall was built in layers: a mortar layer was placed over a layer of stone, followed by another layer of stone. The wall measured 1.94–2.20 m in width. A large part of the tower wall has been uncovered. This was placed directly on the native rock, following its shape (the outer side of the southern wall was built right on the rock's edge). The inner dimensions of the wall were of 6.70 x 3.80 m and the outer ones measured 8.75 x 8 m. The entrance was probably located on the eastern side. The mortar's composition and the construction technique suggest that the round precinct that surrounded the tower on the eastern and northern sides was built in different stages. The absence of archaeological materials made its dating difficult. Moreover, the connection between the tower and the precinct has not been discovered. In S3/2009, S4/2009, S9/2013, and S12/2013 we found no proof of how the precinct was closed in the tower's north-western, north-eastern, and south-western corners. From a strategic point of view, the existence of the precinct was useless, as the tower was enough for defence.

Based on stratigraphic observations, we may argue that the archaeological material discovered at the base of the tower, and dated to the end of the thirteenth century, ended up there while the tower was still in use. In the researched section, where very few archaeological materials were found (pottery fragments, animal bones, coin and one iron razor blade), we were unable to identify the ground level of the fortification (very likely lost due to erosion). The low quantity of archaeological material and the absence of the ground level indicate that the fortification was only used occasionally. On the basis of the archaeological materials discovered during the 2010, 2012, and 2013 campaigns and two AMS samples, we concluded that the tower was built during the second half of the thirteenth century. Taking into consideration the 1624 coin, we may argue that the structure was demolished at the beginning of the seventeenth century.

The closest analogies for the fortification of Both can be found in the Szeklers' Land in the fortifications of Álmos vára/Almásvár from Mereni (Hung: Kézdiálmás), Covasna County and Vápavár from Bixad (Hung: Sepsibükszád) Covasna County.

The new researches clarified the issues concerning the construction and the use of the fortification at Both. Recent discussions have increasingly focused on the fortifications built by the Szekler elites, despite the fact that neither the identity of the founders, nor the situation of the property is known. On the basis of the shape and archaeological material discovered in fortifications located in the Szeklers' Land, András Sófalvi has attempted to establish their typology. He included the Both fortification from Gheorgheni in the category of small fortifications, with one tower and one fortified precinct. According to its characteristics, shape, and location, we can state that the fortification was the private domain of a noble family. The tower probably had several storeys, and it was enough to protect the owner and his family in time of danger. The scarce archaeological material from the fortification suggests that it was rarely used, as its owner's permanent residence was probably in the settlement of Gheorgheni.

List of illustrations:

fig. 1. Location of Both Fortification

fig. 2. Aerial photograph from Dealul Cetății (after András Sófalvi)

- fig. 3.* Plan of the excavations performed in 1960 (after Székely 1970, 303, Fig. 7., completed after TMML D. II.1)
- fig. 4.* Topographic survey of Cetății Hill and 3D model (after Geoservice Kft.)
- fig. 5.* Results of the georadar research (after Zsigmond *et al.* 2009).
- fig. 6.* . Results of the geomagnetic research (after Ștefan 2013)
- fig. 7.* 1 The northern wall of the precinct (section 1/2009); North-western exterior elevation of the precinct (section 7/2010).
- fig. 8.* 1. The northern wall of the tower (section 12/2013); Detail with the precinct in section 13/2016 (photo: Laczkó Nándor).
- fig. 9.* 1. The north-western corner of the tower; 2. The western wall of the tower; 3. The eastern wall of the tower; 4. The north-eastern corner of the tower and the buttress.
- fig. 10.* General ground plan of the tower
- fig. 11.* 1-6, 9-12: Ceramics fragments; 7. Iron razor blade; 8. Coin
- fig. 12.* The eastern profile of section 2/2009, 3/2009 and 4/2009; 2. The eastern profile of section 1/2009; 3. The western profile of section 9/2013 and 13/2016
- fig. 13.* General ground plan of the excavations
- fig. 14.* 1. Reconstruction of the fortress (graphic: Gyöngyössi János); 2. General plan of excavations

Irodalomjegyzék

Benkő 1990

Benkő Elek, *Kelet-Erdély „korai” kővárai*, In: *Várak a 13. Században, A magyar várépítés fénykora, Castrum Bene I*, 1989, Szerk.: Horváth László, Gyöngyös, 1990, 68–85.

- Benkő 1992 Benkő Elek, *A középkori Keresztúr–szék régészeti topográfija*, In: *VAH V*, Budapest, 1992.
- Benkő 2009 Benkő Elek, *Nemesség és nemesi reprezentáció a középkori Székelyföldön*, In: *CsSzM V*, 2009, 219–248.
- Benkő 2010 Benkő Elek, *A középkori székelyek*, In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon I*, Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi, Budapest, 2010, 221–254.
- Benkő 2012 Benkő Elek, *A középkori Székelyföld*, Budapest, 2012.
- Benkő 2016 Benkő Elek, *Székelyek a középkori magyar királyságban*, In: *Székelyföld története I*, Szerk.: Benkő Elek, Oborni Teréz, Székelyudvarhely, 2016, 129–486.
- Benkő–Székely 2008 Benkő Elek – Székely Attila, *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*, Budapest, 2008.
- Botár 1999 Botár István, *Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében*, In: *Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve I*, 247–272.
- Bordi 2012 Bordi Zsigmond Lóránd, *13–14. századi magánvárak Kovászna megyében*, In: *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, Szerk.: Sófalvi András, Visy Zsolt, Énlaka – Székelyudvarhely, 2012, 115–148.
- Cserei 1852 Cserei Mihály, *Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja*, Pest, 1852.
- Demjén 2012 Demjén Andrea, *Előzetes beszámoló a Both váránál végzett régészeti kutatásokról*, In: *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, Szerk.: Sófalvi András, Visy Zsolt, Énlaka – Székelyudvarhely, 2012, 149–168.
- Demjén 2013 Demjén Andrea, *Régészeti kutatások a gyergyószentmiklósi Both-váránál*, In: *VKT*, június 2013, 8–10.
- Demjén 2015 Demjén Andrea, *Újabb régészeti adatok Gyergyószentmiklós történetéhez*, In: *A székelység 12–17. századi története és a Blénessi család*, Szerk.: Garda Dezső, Csíkszereda, 69–135.
- Demjén, Gogáltan 2015 Demjén Andrea, Gogáltan Florin, *Archaeological Researches in Gheorgheni (Harghita County) and its surroundings (2009–2013, 2015)*, In: *Ziridava 29*, 2015, 375–412.
- Endes 1994 Endes Miklós, *Csik- Gyergyó- és Kászonszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*, Budapest, 1994.
- Garda 2001 Garda Dezső, *Gyergyószentmiklós monográfiája*, Csíkszereda, 2001.
- Gogáltan et al. 2010 Florin Gogáltan, Andrea Demjén, Zoltán Botha, András Sófalvi, Zsolt Nyárádi, Levente Zólya, *Gheorgheni, jud. Harghita. Punct: Bothvar. Cod sit: 83570.01*, In: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2009. A XLIV-a sesiune națională de rapoarte arheologice Suceava, 27–30 mai 2010*. București, 2010, 65.
- Gogáltan et al. 2011 Florin Gogáltan, Andrea Demjén, Frederich Puskás, Raluca Burlacu–Timofte, Elena Cordoș, Marian Dăndărilă, Alexandra Floarea, Ana Ignat, George Iordăchescu, Marian Lie, Anca Pop, Mihaela Savu, Adrian Socaci, *Gheorgheni, jud. Harghita. Punct: Bothvar. Cod sit: 83570.01*, In: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2010. A XLV-a sesiune națională de rapoarte arheologice Sibiu, 26–29 mai 2010*, Sibiu, 2011, 44–45.

- Gogâltan *et al.* 2013 Florin Gogâltan, Andrea Demjén, Elena Cordoș, Ana Ignat, Marian Lie, Sebastian Andrei Drob, Tudor Mandache, Alexandra Floarea, Xenia Pop, Mihaela Savu, Adriana Airinei, Victoria Dahl, Maya Khadro Lowy, Emma Lewis, Jimmy Eeckhout, *Gheorgheni, jud. Harghita. Punct: Bothvar. Cod sit: 83570.01*, In: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2012. A XLVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Craiova, 27–30 mai 2013*. București, 2013, 55–56.
- Gogâltan *et al.* 2014a Florin Gogâltan, Andrea Demjén, Zoltán Botha, Elena Cristina Cordoș, Nándor Erdős, Mihaela Savu, Bertina Bo, Jake Kornegay, Jiahui Cai, Kailey Joy McAlpin, Villő Balogh, *Gheorgheni, jud. Harghita, Punct: Bothvár, Cod sit: 83570.01*, In: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2013. A XLVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Oradea, 5–7 iunie 2014*. București, 2014, 52–53.
- Karcag–Szabó 2012 Karcag Ákos – Szabó Tibor, *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*, Budapest, 2012.
- Losteiner 1777 Losteiner Leonárd, *Cronologia topographico–chorographica seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvannicae et Siculiae descriptio pervetusti Monasterii Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem*, Csíksomlyó, 1777.
- Orbán 1869 Orbán Balázs, *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismeti szempontból II*, Pest, 1869.
- Rusu 2005 Rusu, Adrian Andrei, *Castelaria carpatica. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Sófalvi 2006 Sófalvi András, *Székelyföld középkori várai és a keleti határvédelem. A székelyföldi várak kutatása és problematikája*, In: *Castrum*, 2006, 5–26.
- Sófalvi 2011 Sófalvi András, *A székelység középkori várai. Kísérlet egy székelyföldi vártipológia kidolgozására*, In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*, Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim, Budapest, 2011, 241–249.
- Ștefan 2013 Ștefan, Dan, *Cercetări geofizice în aria sitului arheologic de la Cetatea Both, Gheorghieni, jud. Harghita*, București, 2013 (mss.).
- Székely 1970 Székely Zoltán, *Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1959-1966)*, In: *MCA IX*, 1970, 297–315.
- Székely 1977 Székely Zoltán, *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud–estul Transilvaniei*, In: *Aluta* 8–9, 1976–1977 (1977), 52–110.
- Székely 1980 Székely Zoltán, *Ásatások a lemhényi (Kovászna megye) és a csíkrákosi (Hargita megye) várban*, In: *AHI*, 1980, 39–43.
- Székely–Tarisznyás 1960 Székely Zoltán – Tarisznyás Márton, *Jelentés a Gyergyószentmiklóson 1960. június 20–25 között végzett régészeti kutatásokról*, TMML, Tarisznyás Márton hagyaték, 1960. (kézirat).
- Tarisznyás 1982 Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, Bukarest, 1982.

TMML D.II.1.

Zsigmond *et al.* 2009

Tarisznyás Márton Múzeum Levéltára, *Both váránál végzett ásatás helyszínrajza. 1960 június 20-25.* D.II.1. Gyergyószentmiklós.
Zsigmond István – Körmendy Endre – Oszkó László, *Jelentés a gyergyószentmiklósi Both-vára területén 2009. évben végzett geofizikai munkáról*, Gyergyószentmiklós, 2009 (kézirat).